

d'aquests índexs que, sens dubte, són una aportació molt important per al coneixement de la llatinitat medieval, sinó més aviat a la seva millora.

No vull deixar de fer esment d'alguns errors tipogràfics que són l'excepció que confirmen la regla d'una edició molt acurada. Per exemple, a la pàgina 364, línia 7, es dóna una referència d'un *Simposi d'estudis clàssics* (per *classics*) absolutament impossible. O a la pàgina 88, línia 6, on *lignum... liqui* no sembla respondre al que normalment s'entén per *polytoton*. Naturalment, el text aclareix l'enigma.

Sigui, doncs, benvinguda aquesta obra que serà, de fet ja ho és, des d'avui un instrument imprescindible en les classes de llatí medieval.

P.J. Quetglas

**Ph. HARDIE, *Virgil's Aeneid: Cosmos and Imperium*,
Clarendon Press, Oxford 1986,
405 pp.**

El llibre de Philip Hardie (fruit del treball de llargs anys d'investigació en l'*Eneida* virgílica) té, al nostre entendre, una fita primera: intentar demostrar que l'aspecte ideològic o «panegíric» de la darrera obra de Virgili no hi és superficial (tal i com sembla que volen demostrar les darreres tendències en crítica virgílica), sinó que respon a una planificació per part del poeta

més acurada i conscient del que pugui semblar a primera vista.

Hardie du a terme el seu propòsit per mitjà de l'anàlisi, d'una banda, dels aspectes temàtics de l'*Eneida* més adients per a l'explicitació de conceptes ideològics lligats a la figura d'August i de l'imperi, i de l'altra, d'alguna figura retòrica especialment adequada per a aquests usos (el segon aspecte, naturalment, lligat al primer), especialment la hipèrbole.

Aquesta anàlisi s'estructura, al seu torn (i tal i com indica el títol), al voltant de dos conceptes fonamentals als quals va a parar Hardie, sobretot, al final del seu estudi, però que toca constantment: *cosmos* i *imperium*. Aquests dos conceptes referits a l'*Eneida* intenten explicar (en estreta relació entre ells), d'una banda, els models cosmològics que ha seguit Virgili en la seva obra, i de l'altra, les estructures socials i històriques que s'hi reflecteixen. En el fons, es tracta de veure, a través de l'anàlisi de passatges concrets, que també a l'*Eneida* es juga amb la idea de la identificació «estat (imperi) = univers» i «desenvolupament i consolidació «estat (imperi) = univers» i «desenvolupament i consolidació de la ciutat Roma = desenvolupament i consolidació de l'univers». Seguint aquest fil conductor, desenvolupa Hardie el seu estudi: té en compte que el paral·lelisme entre la situació de la ciutat de Roma i una sèrie d'imatges mítiques funciona com a transposició, a la terra, d'una certa organització cosmològica. Aquesta seria una de les tendències generals

(potser la més important) que domina l'*Eneida* de Virgili i l'eix fonamental del treball que ara comentem, tot i que el mateix autor reconegui que aquest aspecte (la relació *cosmos-imperium*) és només una de les històries que explica l'*Eneida*, i que el seu estudi (a pesar de la gairebé excessiva quantitat de material que aporta) és només un pas preliminar cap a un apropament crític global a la darrera obra de Virgili.

A partir d'aquestes nocions prèvies, es pot resumir el contingut del llibre, encara que en aquest cas, més que de resumir, hauríem de parlar d'enunciar, ja que un resum i una exposició del que s'hi explica ocuparia moltes més línies de les que ha d'ocupar una recensió. Hem preferit en aquest cas fer la força en resumir les línies mestres de l'estudi, i a aquest mateix esforç apel·larem al final d'aquestes ratlles, per treure'n alguna conclusió específica.

De tota manera, hem de dir que el desenvolupament del llibre és una mica irregular des d'un punt de vista metodològic i, sempre tenint en compte allò que persegueix, es perd una mica en aspectes concrets sense preocupar-se massa per tenir una coherència interna global que vagi més enllà del fet d'agrupar diferents capítols sota un mateix títol i en un sol llibre. El problema es fa més agut quan comprovem la gran quantitat de material i d'esforç que hi ha i que queda, ens sembla, una mica dispers.

El capítol primer examina, en general, els precedents poètics de Virgili en el camp, podríem dir-ne, de la «poesia cosmològica» (I. *Poetry*

and Cosmology in Antiquity), i parla de les relacions entre poesia i filosofia natural a l'Antiguitat, contemplant Virgili com a poeta en una intersecció de camins entre la imatge hel·lenística d'Homer com a poeta de l'univers natural i la concepció més específicament romana (i gairebé lucreciana) del poeta com a dipositari directe dels secrets de l'univers.

El capítol segon (II. *Cosmology and History in Virgil*) analitza de quina manera ens presenta Virgili a l'*Eneida* la «filosofia natural», amb quins termes i en quins passatges concrets ho fa (parla de la cançó d'Ítopas, a I, 740-746, i del discurs d'Anquises, a VI, 724-751), deixant clar que el nexa d'unió entre el *cosmos* i la història terrenal és el mite. Partint precisament d'aquesta primera idea, Hardie analitza als capítols tercer i quart (*Gigantomachy in the «Aeneid» I and II*) l'ús del mite de la Gigantomàquia en l'*Eneida* en comparació amb altres usos a l'Antiguitat del mateix mite (Píndar; la quarta *Oda romana* d'Horaci o el llibre primer de les *Metamorfosis* d'Ovidi). Un dels aspectes més interessants del llibre, que tindrà continuïtat a d'altres capítols (sobretot al darrer), que ja es toca en aquests i que té una relació directa amb el tema d'estudi general, és el del tractament que dona Virgili al contingut de l'escut d'Enees, a allò que ens explicava aquell escut (en concret, l'anàlisi de l'episodi dels gals al Capitoli i de la batalla d'*Actium*, a les pàgines 97-110 i 120-125).

El capítol cinquè (v. *Lucretius and the «Aeneid»*) retorna, com el

seu títol indica, a l'anàlisi de precedents literaris i formadors, i atorga la seva merescuda importància i ascendent sobre l'Eneida al *De rerum natura* de Lucreci, sobretot pel que fa a la concepció del poema virgilià com un resum de la creació, desenvolupament i consolidació d'un univers Romà i, en temps de Virgili, augustal.

Els capítols sisè i setè es dediquen a una anàlisi més formal de l'obra, en dos aspectes que contribueixen fortament (així ho fa veure Hardie) a expressar la relació entre organització còsmica i organització romana (la hipèrbole, basada en la dualitat lucreciana «local/ universal» i «humà/ còsmic») i les expressions universals (per mitjà de dos, de tres o de quatre termes, tipus «cel i terra», «cel, terra i mar», o els quatre elements, per exemple). Són els capítols titulats *Hyperbole* i *Universal expressions in the «Aeneid»*.

El capítol vuitè i darrer (viii. *The Shield of Aeneas: the cosmic Icon*) és potser, per a nosaltres, un dels més interessants, i retorna finalment al fil conductor principal: ens ofereix una interpretació de l'escut d'Enees com a darrer i més important símbol iconogràfic entre *cosmos* i *imperium*, una mena de recapitulació, en format reduït (al llibre viii, vv. 630-728) de tots els temes importants, mitològics i ideològics, de l'obra. Si en capítols anteriors es demostra la relació entre «organització còsmica» i «imperial», en aquest queda clar que també és bàsica la relació entre l'imperi i la ciutat que l'ha fet néixer: «per entendre l'expansió Romana s'ha de pen-

sar en una identificació espacial entre el model urbà i el seu arquetipus còsmic» (= el concepte *urbs-orbis*, cf. pp. 364 i ss.). El punt culminant d'aquesta idea estaria representat per la darrera «escena» de l'escut (viii, 714 i ss.) en la qual August torna al recinte de la ciutat de Roma triomfant per presidir la desfilada de pobles sotmesos, que representen el seu «univers»: un univers dins d'un altre, on les muralles de la ciutat representarien els límits físics del mateix imperi. Seria la darrera explicitació dels conceptes *cosmos-imperium*.

El llibre es completa, en primer lloc, amb un epíleg (*Roman retrospective and prospective*), on es fa un intent de contextualització de l'obra i dels punts de vista virgilians dins de la tradició de «poesia còsmica», en la línia analitzada per Hardie (es parla d'Ovidi i les seves *Metamorfosis*, de Manili i la seva *Astronomia*, de Lucà i també de Sili Itàlic). En segon terme, dos índexs: el de passatges estudiats i el general.

Resumint: un llibre que, encara que en alguns aspectes és desigual, és de lectura obligada tant per la informació acumulada com per alguns punts de vista molt interessants (nosaltres només n'hem explicitat un o dos), per a qualsevol estudiós de Virgili i, sobretot, per a tota persona interessada en el desenvolupament d'una idea fortament apreciada per algunes generacions de romans: l'universalisme del seu imperi.

Joan Gómez Pallarès
